

जनआंदोलनांची वैचारिक संदिग्धता - रणनीती की भोळसटपणा?

चंद्रशेखर पुरंदरे

राष्ट्र-राज्याच्या कायदा, वर्गव्यवस्था व हिंसा याविषयी आंदोलनांची भूमिका याचा संक्षिप्त आढावा येथे घेतला आहे. आंदोलनांतून मिळणाऱ्या संकेतांमुळे वैचारिक संदिग्धता निर्माण होताना दिसते. राष्ट्र-राज्याचे स्वरूप व त्याविषयीची व्यूहरचना स्पष्ट केल्याखेरीज आंदोलने एका विशिष्ट पातळीच्या वर जाऊ शकणे कठीण आहे.

प्रथम हे स्पष्ट करायला हवे की या लेखाचा उद्देश आंदोलनांवर नकारात्मक टीका करण्याचा नाही. लेखाचागची भूमिका छिद्रान्वेषी किंवा 'चांगल्या कामात खोडा घालण्याची' नाही. आंदोलनांतून मिळणाऱ्या संकेतांमुळे वैचारिक संदिग्धता निर्माण होताना दिसते, ती कशी कमी करता येईल, काही सामाजिक पैलू अधिक तपशीलात जाऊन तपासणे जरूरीचे आहे का हे पाहण्याचा हा प्रयत्न आहे.

राज्यसंस्थेवर अंकुश ठेवण्यासाठी जनआंदोलनांची आवश्यकता वादातीत आहे. घराणेशाही (सौदी अरेबिया, सीरिया), हुकूमशाही (उत्तर कोरिया) किंवा एकपक्षीय लष्करी राजवट (चीन), अशा इतर राज्यव्यवस्थांपेक्षा जनआंदोलने उभारण्याची मुभा लोकशाही राज्यव्यवस्थेत अधिक असते. लोकशाही व आंदोलन यांचे हे नाते लक्षात ठेवणे अगत्याचे आहे. लोकशाहीमध्ये निर्वाचित प्रतिनिधी लोकांच्या हिताचे धोरण सातत्याने राबवतीलच याची खात्री नसते. त्यांना या कर्तव्याची जाणीव वारंवार करून द्यावी लागते. जनआंदोलनांकडून ही अपेक्षा असते. त्याचबरोबर जागतिकीकरणाच्या रेट्याखाली राष्ट्रबाह्य शक्तींपुढे राष्ट्रविशिष्ट अधिकार व धोरणे याबाबत राष्ट्र-राज्याचा संकोच होताना दिसतो. आंतरराष्ट्रीय अर्थसंस्था, व्यापार, वाढलेली सांस्कृतिक देवघेव त्यातून उद्भवणारी नवी मूल्ये अशा अनेक शक्ती राष्ट्रबाहेरून राष्ट्रावर आदळत असतात. समाजातील सगळ्यात खालच्या स्तराचे जीवनमान सुधारणे ही राज्यकर्त्यांची प्रामाणिक इच्छा

असते असे क्षणभर गृहीत धरले, तरी तशी धोरणे आखण्यावर या शक्तींमुळे मर्यादा पडतात. म्हणून त्यांच्याविषयी जनजागृती करणे, प्रसंगी त्यांचा सामना करणे हेही काम आंदोलनांना अपरिहार्यपणे करावे लागते.

त्यासाठी राष्ट्र-राज्याच्या बदलत्या अवतारांचे वेळोवेळी वस्त्रहरण आवश्यक ठरते. 'वेळोवेळी' अशा अर्थी की राष्ट्र-राज्य ही स्थिर संकल्पना नाही. भौगोलिक प्रदेश नकाशावर निश्चित सीमांकित असला तरी राज्यशकट चालवणाऱ्यांचे हितसंबंध सतत बदलत असतात. हे हितसंबंध नेहमीच भांडवलशाही, उच्चवर्गीय, उच्चवर्गीय असतील ही स्थिर संकल्पना झाली. पण वर उल्लेखिलेल्या शक्ती, एखाद्या नव्या करिष्मा असणाऱ्या नेत्याचा उदय, युद्धे, नैसर्गिक आपत्ती किंवा सध्याच्या अक्राळविक्राळ आर्थिक अफरातफरी असे अनेक प्रवाह व घटना आणि राष्ट्र-राज्य यांच्यातील रस्सीखेच सतत चालू असते. त्यात टिकून राहण्यासाठी राष्ट्र-राज्य लवचिक भूमिका घेते. त्यामागे बहुधा टिकून राहणे एवढाच उद्देश असतो. राष्ट्र-राज्याचे हे मायावी स्वरूप आंदोलनांनी स्वतः समजावून घेणे, लोकांपर्यंत पोचवणे व श्रेयस्कर दिशेने समाज जावा म्हणून प्रयत्न करणेही अभिप्रेत असते. ही लवचिकता आंदोलनांत आढळते का? नेतृत्व, दुसरी फळी आणि तळगाळात काम करणारे कार्यकर्ते यांच्यातील वैचारिक देवघेव, आंदोलनाच्या दिशेविषयी समज व जागरूकता तितक्याच तीव्रतेची असते का?

राष्ट्र-राज्याच्या लवचिकपणाचे अलिकडचे उदाहरण म्हणजे रामदेवबाबा व अण्णा हजारे यांना मिळालेला शासकीय प्रतिसाद. दोघेही मूलतः तोच मुद्दा मांडत होते. पण रामदेवबाबांची रातोरात अक्षरशः उचलबांगडी झाली तर अण्णांच्या पुढे सरकार हतबल झाल्यासारखे दिसले. या दोन उपोषणांबाबत लोकांच्या प्रतिक्रियातही महंदतर दिसले. मुद्दा तोच असूनही आंदोलनेही अण्णांच्या बाजूने उभी राहिली. हे उदाहरण सोडा पण आंदोलनांनी एक निश्चित तरी लवचिक अशी भूमिका घेणे भाग दिसते. ते होत नसल्याने संकेत असे मिळतात की राष्ट्र-राज्याच्या कालच्या भूमिकेवर आंदोलने आज उभी राहतात. वस्तुतः ती राष्ट्र-राज्याचा उद्याच्या संभाव्य भूमिकेवर उभी रहायला हवीत. त्यामुळे चित्र असे निर्माण होते की राष्ट्र-राज्य अजेंडाबाबत आघाडी घेते.

कायदा :

कायदा हे राष्ट्र-राज्याचे महत्त्वाचे अंग आहे. त्यावर राष्ट्र-राज्याची मक्तेदारी असते म्हणून कायद्याचा विचार करू. जनलोकपाल असो किंवा भूसंपादन असो आंदोलने कायद्यांच्या औपचारिक तरतुदीत अडकल्यासारखी दिसतात. कायदा हा राष्ट्र-राज्याच्या संदर्भचौकटीचा अविभाज्य भाग आहे. कायदा 'वरून खाली' येतो. मग तो दिल्लीहून येईल किंवा चेन्नईतून. आंदोलने जर कायद्याशी झुंजत असतील तर ती राष्ट्र-राज्याची संदर्भचौकट मान्य करतात असे म्हणावे लागेल. खरेतर आंदोलनांनी लोकांसाठी करायचा 'कायदा' 'खालून वर' आला पाहिजे. मग त्याला औपचारिकपणे कायदा म्हणा किंवा म्हणू नका. जनलोकपाल विधेयकही 'वरून खाली' येणारे आहे. लोक रस्त्यावर आले ते भ्रष्टाचाराच्या विरोधात. त्यांचे निषेध व जनलोकपाल/लोकपाल विधेयक हे अगदीच विभिन्न मुद्दे आहेत. विधेयक हे शेवटी प्रतीक आहे. भ्रष्टाचार ही वस्तुस्थिती आहे. सामान्यतः प्रतीकांनी वस्तुस्थिती बदलत नाही. त्यात सरकारसाठी कायदा हे समाजनिर्णयनाचे हत्यार आहे तर आंदोलनांना कायदा हे समाजपरिवर्तनाचे एक साधन वाटते. या दोन समजुती निराळ्या असल्याने कायद्याचा छल काढण्यात वेळ व शक्ती जाते. मूळ भ्रष्टाचाराचा प्रश्न जैसे थे राहतो. अगदी टीम अण्णा किंवा अरुणा रॉय यांच्या मसुद्यानुसार नवीन कायदा झाला तरी भ्रष्टाचारी माणूस आपण जनलोकपालाच्या तावडीत सापडायला नको ही खबरदारी घेण्याची शक्यता जास्त आहे. भ्रष्टाचाराला आळा बसण्याची शक्यता कमी आहे.

मुळात भ्रष्टाचाराच्याबाबत कायदा हा अगदी परिघावरचा मुद्दा आहे. एकीकडे आंदोलने अनेक 'चांगले' 'दूरदर्शी' कायदे अस्तित्वात असल्याचा दाखला देतात. पण त्यांची अंमलबजावणी योग्य होत नाही म्हणतात. दुसरीकडे आणखी एक कायदा करा ही मागणी करतात. भूमिकेतील हा अंतर्विरोध राष्ट्र-राज्याच्या संदर्भ-

चौकटीत वावरण्याचा परिणाम वाटतो.

वर्ग व्यवस्था :

राष्ट्र-राज्याच्या घटनेतील (संहिता या अर्थी 'घटना' नव्हे, तर बांधणी या अर्थी) फक्त वर्गव्यवस्थेपुरता मुद्दा मर्यादित ठेवला तरी काय आढळते? (वर्णव्यवस्था, स्त्री-पुरुष भेद व्यवस्था, भौगोलिक असमतोल वगैरे, इतर घटक) जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीनंतर मध्यमवर्ग एकदम वाढला. त्याचा आकार २५ पासून ४० कोटीपर्यंत मानला जातो. पण या वर्गाची आर्थिक-सांस्कृतिक सत्ता, त्याचे राज्यसंस्थेशी असणारे व बदलत असणारे हितसंबंध याची पुरेशी चर्चा होताना दिसत नाही. उदाहरणे दिली जातात ती मॉलमध्ये खरेदी करणाऱ्यांची, कॉल सेंटर, आय.टी. क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची. या मध्यमवर्गाच्या वाढत्या गरजा भागवण्यासाठी वाढणारे सेवाक्षेत्र पुरेसे अभ्यासले जात आहे असे दिसत नाही. त्याच्या कचऱ्याच्या पुनर्वापरावर चालणारा एक वर्ग, घरकामावर अवलंबून असणाऱ्या विशेषतः महिला वगैरेचा एक वर्ग. या वर्गाची उपजीविका मध्यमवर्गाच्या सुबत्तेवर अवलंबून असते. शहरी आणि ग्रामीण मध्यमवर्गाचे हितसंबंधही सारखे दिसत नाहीत. शहरी मध्यमवर्ग आंतरराष्ट्रीय भांडवलावर जास्त अवलंबून असतो तर ग्रामीण भागात हे हितसंबंध बहुशः जातीय व राजकीय असतात.

शहरी व ग्रामीण मध्यम किंवा श्रीमंत वर्गाकडे घरकाम करणाऱ्यांचे उदाहरण पाहू. समान कुशलतेसाठी त्यांच्या मासिक वेतनात व म्हणून मानसिकतेत, जीवन-परिप्रेक्ष्यात, जीवनमानात प्रचंड अंतर असते. समजा अशी शहरी महिला झोपडपट्टीत राहते व ग्रामीण महिला तिच्या वस्तीत राहते. शहरातील त्या झोपडपट्टीवर बिल्डरला इमारत बांधायची आहे. खेड्यातल्या महिलेची वस्ती पाण्याच्या सरकारी पाईपलाईनसाठी उठवण्यात येणार आहे. दोघीही विस्थापित. मग विस्थापित ही संकल्पना अंतर्गत जात-वर्ग-स्त्री-पुरुष भेद नसणारी, एकरेषीय सुसंगत संकल्पना मानता येईल का? ग्रामीण व शहरी भागातील गरजा व मूल्ये विभिन्न असताना दोन वेगळ्या परिस्थितीतील विस्थापितांबद्दल आंदोलनांनी काय भूमिका घ्यावी? बिल्डर बांधणार असलेल्या इमारतीतही मध्यमवर्गानेच फ्लॉट बुक केले आहेत. म्हणजे, पडद्याआड श्रीमंत बिल्डर - त्यांचे राज्यकर्त्यांशी साटेलोटे, हा उच्च वर्ग; दृश्य मध्यमवर्ग व त्यावर अवलंबून असणारा पण रहात्या वस्तीवर अतिक्रमण झाल्यास पहिला बळी जाणारा कष्टकरी वर्ग असे चित्र दिसते. मध्यमवर्गाची भारतातील अतोनात वाढ अर्थातच राज्यसंस्थेचे धोरण आपल्याला अनुकूल वळवते. पण मध्यमवर्गाचा चंगळवाद हे सामाजिक विषमता त्याच वेगाने अतोनात वाढण्याचे प्रमुख कारण आहे ही बाब आंदोलने स्पष्टपणे मांडताना दिसत नाहीत. जबाबदार धरले जाते ते दृश्य राज्यसंस्थेला व त्यामागच्या अदृश्य आंतरराष्ट्रीय किंवा राष्ट्रीय भांडवलाला. मुळात मध्यमवर्ग

प्लाझ्मा टीव्हीपासून मरिडीजपर्यंत संभाव्य ग्राहक असल्याखेरीज हे भांडवल पाय पसरूच शकत नाही. या मध्यमवर्गाचे मनोपरिवर्तन करणार का चीनमधल्यासारखा त्याच्या उपभोगवादी वृत्तीवर कायद्याने आळा घालणार? चीनमध्ये मध्यमवर्गाच्या वाढत्या भुकेचा सरळ परिणाम पर्यावरण हानीवर होत आहे. त्यासाठी कर्बमुक्ततेचा नारा सरकार लावत आहे. (त्याच वेळी चीन आता पर्यावरणातील कर्बवाढीला जबाबदार पहिल्या क्रमांकाचा देश आहे.)

राष्ट्र-राज्याच्या घटनेतील मध्यमवर्गाचा सहभाग आंदोलनांनी थोडाफार दुर्लक्षिल्यासारखा वाटतो म्हणून हे विवेचन. मध्यमवर्गाच्या दृष्टिकोनात बदल घडवणे याचबरोबर सत्ताधीशांच्या दृष्टिकोनात बदल घडवणेही महत्त्वाचे आहे. पण ते शक्य आहे का? भारतातील बहुतेक आंदोलने राज्यसंस्थेच्या या ना त्या धोरणाविरुद्ध किंवा वर्तणुकीविरुद्ध उभी राहतात. उदा. भू-संपादन कायदा किंवा नोकरशाहीची अरेरावी. इथेही आंदोलने विचित्र पेचात अडकल्यासारखी दिसतात. व्यवस्थेचा एक छोटासा भाग मंजूर नाही म्हणून आंदोलन उभे राहते. उदा. एखादा विशिष्ट कायदा. मग तेवढा भाग दुरुस्त झाला, विशिष्ट कायदा मागे घेतला गेला किंवा अस्तित्वात आला, एखादा एसईझेड नामंजूर झाला, वगैरे की ते त्या आंदोलनाचे यश मानले जाते. तोपर्यंत नव्या ठिकाणी दुसराच प्रश्न निर्माण होतो. तेथे नवे आंदोलन उभे करण्याची जरूरी निर्माण होते.

आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संघटनांच्याबाबत एक निरीक्षण सर्वश्रुत आहे पण परत सांगण्यासारखे आहे. या संघटना काय करतात? तर बुडणाऱ्या माणसाला वाचवायला धावून जातात. एकाला वाचवावा तोवर दुसरा बुडताना दिसतो त्याला वाचवायला जावे तोवर तिसरा... किनाऱ्यावरच्या कड्यावरून कोणीतरी एकामागून एक माणसांना प्रवाहात ढकलत आहे हे लक्षातच घेतले जात नाही.

म्हणजे, व्यवस्थेचा एक भाग दुरुस्त करणे ही तात्पुरती डागडुजी ठरते. जोपर्यंत तो कायदा, ते अतिक्रमण याकडे प्रश्न म्हणून सत्ताधीश बघत नाहीत तोपर्यंत हा प्रश्न पुन्हा उभा राहणार नाही याची हमी देता येत नाही. मग एक कायदा मागे घेतला गेला किंवा नव्याने दुसरा अस्तित्वात आला तरी त्याच्या अंमल-बजावणीतून पळवाटा काढल्या जाणार हे जवळजवळ नक्की असते.

सत्ताधीश प्रश्नाकडे कसे पहातात याचा तर्क करू. एवढे लोक रस्त्यावर आले आहेत, हा असंतोष दंडेलशाहीने दडपला तर तो आणखीच उफाळेल. त्यापेक्षा आता जरा नमते घेऊ असा हा दृष्टिकोन असतो. ज्या कारणाने लोक रस्त्यावर आले त्यात तथ्य आहे की नाही हे पाहण्याचीच राज्यसंस्थेची इच्छा नसते. म्हणजे, आपले काही चुकते आहे, त्यामुळे हा असंतोष उद्भवला असेल

ही जाणीवच नसते. ही जाणीवच नसेल तर त्या दृष्टीने सरकार पावले टाकेल हे असंभवनीय आहे. अलिकडेच एका धरणप्रकल्पातील पुनर्वसनाच्या प्रश्नावर राज्यातील संबंधित मंत्र्यांबरोबर आंदोलकांची चर्चा झाली. त्याच्या खासगी वृत्तांतानुसार मंत्रिमहोदयांनी आंदोलक काय म्हणतात ते विचारार्ह नाहीच या पूर्वग्रहाने सगळे म्हणणे ऐकून घेतले. आधी हे खाते दुसरे मंत्री पाहत असत. त्यांच्याबाबतही हाच अनुभव आला होता. पुढचा मंत्री आला की पहिले पाढे पंचावन्न. 'जाणीव नसणे' अशी भिंत आंदोलकांसमोर उभी करते.

उदाहरणार्थ लवासा किंवा पवना किंवा अगदी मोदींचे उपोषण. पहिल्या दोन प्रकल्पात व २००२ च्या गोध्रा प्रकरणात आपले काही चुकते आहे याची कबुली सरकारकडून आलेलीच नाही. अण्णांच्या उपोषणावरही संसदेचा 'sense' अशी पळवाट काढण्यात आली आणि ती मान्य करून अण्णांनी 'जितं मया' म्हणत उपोषण सोडले. आमचे तर चुकलेले नाहीच पण तुम्ही आता माणसे बहुसंख्येने रस्त्यावर आणलीत म्हणून थोडीफार नरमाई दाखवतो असा तो पवित्रा आहे. म्हणजे, संधी मिळताच परत दुसरीकडे लवासा, पवना, गोध्रा होऊ शकणार. आदर्शवादाच्या संदर्भातील व्यवस्थेच्या मर्यादा आंदोलनांनी लक्षात न घेण्याचा हा परिणाम वाटतो. म्हणजे, व्यवस्थेची संदर्भचौकट तिच्या तर्कशास्त्रानुसार अशीच धोरणे देणार, राष्ट्र-राज्य असेच मागणार हे मान्यही केले जात नाही किंवा अमान्यही केले जात नाही.

वरील उदाहरणातील धरणग्रस्तांच्या प्रस्तावाबाबत संबंधित मंत्र्यांसारख्या व्यवस्थेतील निर्णय घेणाऱ्या व्यक्ती जर संवेदनहीन असतील, त्यांचे पूर्वग्रह अभेद्य असतील तर वैध मार्गाने चळवळी कितपत पुढे जाऊ शकतात याची खुली चर्चा आंदोलनांनी करणे आवश्यक वाटते. दुसऱ्या शब्दांत, वर्तमान राज्यव्यवस्थेला पर्याय म्हणून निराळी संरचना याचि देही याचि डोळा अस्तित्वात आणणे शक्य आहे का याचा परखड आढावा आंदोलनांनी घेतला पाहिजे. त्यांच्या अंतर्गत चर्चेत ही आत्मपरीक्षा होतही असेल पण जाहीर होणाऱ्या माहिती पत्रकांवरून ही भूमिका स्पष्टपणे पुढे येत नाही. मग सांगायला राष्ट्र-राज्यांतर्गत पर्यायी संरचना हे लांब पल्ल्याचे ध्येय असले तरी तात्कालिक, स्थानिक प्रश्नातच आंदोलने गुंतलेली दिसतात. त्यात गैर काही नाही पण हे धोरण आहे असे स्पष्ट व्हायला हवे. आणि लांब पल्ल्याचे ध्येय जर राष्ट्र-राज्य संदर्भ चौकटीला पर्याय देण्याचे असेल, तर राष्ट्र-राज्याच्या सत्ता व हिंसेतून सत्ता या अंगाचा विचार करावा लागेल.

संघटित हिंसा :

संघटित हिंसेवरची मक्तेदारी हे राष्ट्र-राज्याचे प्रमुख लक्षण आहे. ही संघटित किंवा प्रसंगोपात हिंसा लष्करी असेल, निमलष्करी असेल किंवा पोलिसी असेल, सर्वसामान्य समजुतीचे

हिंसेचे हे दृश्य रूप झाले. पण पुरुषप्रधान संस्कृती, जातीयवाद, सांप्रदायिकता, जमीन बळकाव अशी संस्थात्मक हिंसाही राष्ट्र-राज्य मान्य करते. हिंसाचार हा राष्ट्र-राज्याचा पाया आहे. ती कुरूपता झाकण्यासाठी अहिंसेचा उदो-उदो केला जातो, प्राचीन संस्कृतीचा उद्घोष होतो, देशभक्तीचे ढोल पिटले जातात. नक्षलवादी आंदोलन बाजूला ठेवू, ते राष्ट्र-राज्यच मान्य करत नाहीत पण वैध अहिंसक आंदोलनांची राष्ट्र-राज्याच्या या वस्तुस्थितीवर काय भूमिका आहे? अशा हिंसक राष्ट्र-राज्याचे विसर्जन हे दूरचे तरी ध्येय आहे का? असल्यास मध्यम व नजीकच्या भविष्यासाठी काय पावले उचलली जात आहेत?

आंदोलनांचे पूर्वग्रह

भांडवलशाही-साम्राज्यवाद-खाउजा या पूर्वग्रहाने आज आंदोलने कोणत्याही प्रकल्पाकडे पाहताना दिसतात. म्हणजे, परत, गृहीताबाबत राष्ट्र-राज्याचीच संदर्भचौकट (कायद्यासारखीच) मान्य केली जाते. त्यातही कीस काढायचा झाला तर भांडवलशाहीचे पृथक्करण आवश्यक वाटते. सध्याच्या भ्रष्टाचारविरोधी वातावरणाचा एक परिणाम म्हणजे चमचेगिरीतून निर्माण होणारी संपत्ती व संशोधक-उद्योजक निर्माण करत असणारी संपत्ती यात गल्लत होत आहे. आंदोलने उभी राहतात ती प्रामुख्याने पहिल्या प्रकारच्या प्रकरणांविरोधात. पण संकेत असे मिळतात

की आंदोलने एकूणच संशोधक-उद्योजक यांच्याही संपत्तीविरोधी आहेत. मग आंदोलनांवर प्रतिगामी, विकासविरोधी असा शिक्का बसतो. राज्यसंस्थेला हा शिक्का सोयीचा असतो कारण मग वर म्हटल्याप्रमाणे 'मध्यमवर्गाचे हितसंबंध राखणारा तारणहार' ही राज्यसंस्थेची प्रतिमा शाबूत राहते.

भारतातील भांडवलशाही वर्ग संशोधन-जनहितकारक-पर्यावरणरक्षक असे उत्पादन किती प्रमाणात करतो आणि नक्कल उत्पादने, उपभोक्ता-चैनीची उत्पादने, राजकीय सत्तेशी जवळीक राखून किती प्रमाणात उखळ पांढरे करतो याचा अभ्यास व्हायला हवा. Crony Capitalism चे भारतीय स्वरूप उघड व्हायला हवे. ते किमान आंदोलनांना स्वतःला तरी स्पष्ट असायला हवे, मग ते लोकांपर्यंत पोचवता येईल. हा मुद्दा प्रामुख्याने औद्योगिक व सेवाक्षेत्रांना लागू असला तरी कृषिक्षेत्रातही असे विश्लेषण आवश्यक आहे. शेतीमालाचे भाव आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ ठरवते. मध्ये राज्यसंस्था असते आणि दुसऱ्या बाजूला भूमिहीन शेतमजुराचे जीवनमान दोलायमान होते. असे पदर निःसंदिग्धपणे पुढे येताना दिसत नाहीत.

E-mail - artnondeco@yahoo.co.uk
Website - www.art-non-deco.com

